

Giriş

Täze Galkynyş we beýik Özgertmeler zamanasynda Hormatly Prezidentimiziň taýsyz tagallalary netijesinde ýurdumyzda ylyma, bilime, medeniýete, edebiýatymyza berilýän üns has-da güýçlendi. Şonuň esasynda gadymy edebi mirasymyzy, dilimizi çuňňur hem-de hemmetaraplaýyn öwrenmeklik Hormatly Prezidentimiziň ýurdumyzyň alymdyr hünärmenlerinden edýän esasy talaplarynyň biridir. Milli Liderimiziň **“Men halkymyzyň eşretli durmuşynyň gözbaşlaryny ylym-bilim ulgamynyň kämilleşmeginde görýärin”** diýen dürdäne pähimi hem-de täze bilim syýasaty, ylym-bilim işgärleriniň jogapkärçiligini has-da artdyrdy. Täze bilim syýasatynyň aýratynlyklarynyň biri-de, ýaşlaryň azyndan üç dili bilmekleridir. Çünki garaşsyz diýarymyzyň halkara derejesindäki abraýy günsaýyn artýar. Häzirki güne çenli dünýä ýurtlarynyň ýüzden-de gowragy bilen ýola goýlan ikitaraplaýyn, hoşniýetli hem-de özara bähbitli gatnaşyklar munuň aýdyň subutnamasydyr.

Häzirki wagtda şol gatnaşyklary ýola goýmakda hem-de olary has-da giňeltmekde hünärli terjimeçileri taýýarlamak, orta we ýokary okuw mekdeplerinde amala aşyrylan we aşyrylýan özgertmeler bolsa meýilnamalara, okuw gollanmalara täzedan garamak meselesini ör boýuna galdyrdy.

Şol sebäpli öwredýän dilimiz bolan pars dilini, onuň leksiki aýratynlyklarynyň inçe syrlaryny okuwçylardyr talyplara öwretmeklik, biziň esasy borjumyzdyr. "Pars diliniň leksikologiýasy" atly gollanma hem pars sözleriniň gelip çykyşy, onuň ýaýraýşy, sözleriň wagtyň geçmegi bilen başga mana eýe bolmagy, alynma sözleriň geçiş ýollary we sözlük düzümleri barada maglumat bermegi göz önünde tutýar.

Leksikologiýa – söz we sözlük düzümi hakdaky ylym bolup, häzirkî zaman pars edebi diliniň sözlük düzümindäki sözleriň, söz düzümleriň döreýşi we ulanylyşy barada öwredýär. "Pars diliniň leksikologiýasy" atly gollanma pars dilini öwrenýän ýaşlar üçin peýdaly bolar diýip umyt edýäris hem-de şu gollanma baradaky bellikleriňizi we teklipleriňizi iherseňiz minnetdar bolarys.

Pars leksikografiýasynyň ylmy taýdan öwrenilmeginiň taryhyndan

Leksikologiýa dil biliminiň esasy bölümleriniň biridir. Leksika sözi gadymy grek sözi bolup "Leksikos-sözlük" diýen manyny aňladýar we diliň sözlük düzüminiň jemidir. Sözlük düzümiň - leksikanyň öwrenilýän bölümüne bolsa leksikologiýa diýilýär. Leksika- sözlük düzümi, logos- ylym diýmekdir.

Öz gezeginde leksikologiýa hem birnäçe bölümlere bölünýär. Sözüň dürli taraplary öwrenilýär, onuň esasy bölümleriniň biri-de tarahy leksikologiýadyr.

Pars diliniň taryhy leksikologiýasynyň wezipesi pars halkynyň taryhy bilen baglanyşyklydyr. Taryhy leksikologiýanyň esasy bölümleriniň biri-de etimologiýadyr. Etimologiýa ylmynda bolsa sözüň gelip çykyşy döreýşi öwrenilýär. Leksikologiýanyň başga bir esasy bölümleriniň biride semasiologiýadyr. "Semasiologiýa" grek sözi bolup "semasiýa"- many, logos- ylym diýmekdir. Diýmek, sözüň manysy baradaky ylym diýmekdir. Bu bölümde bolsa öz gezeginde sözüň manysy bilen baglanyşykly söz manysynyň giňelmegi, daralmagy, sözüň köpmanylylygy, omonimler, sinonimler, antonimler öwrenilýär. Şeýle hem pars diliniň leksikologiýasynda sözlük düzümiň baýlaşmagynda dürli halklaryň dillerinden geçen sözler hem öwrenilmelidir. Esasanam pars diline arap diliniň täsiri güýçlidir. Soňky döwürde ýewropa halklarynyň-fransuz, iňlis dilleriniň täsiri öwrenilmelidir. Şeýle hem diliň sözlük düzüminde arhaizmler (mysal üçin Awestanyň dili), neologizmler (mysal üçin – مرسى – mersi, – درشكه – doroske we ş.m.) söz aktiwligi, passiwligi hem anyklaşdyrylmalydyr.

Pars dili ençeme asyrlardan bäri dowam edip gelýär we ýyllar dowamynda onuň sözlük düzümi-de, ses aňladyşy-da,

grammatik gurluşyda özgeripdir. Edebi dilde ulanylýan sözler bilen bir hatarda dialekt gepleşikler-de, žargonlarda sözlük düzüme girýär.

Her bir diliň sözlük düzümi, şol sanda pars dili halkyň taryhy bilen, durmuşy bilen bagly bolup, käbir sözler ulanylmadan galýar, käbir sözler emele gelýär. Häzirki döwürde maldarçylyk, daýhançylyk bilen bagly sözler könelişip, ulanylmakdan galyp, täze sözler- tehnika bilen bagly sözler ýüze çykyp başlaýar. Ine, şu pars diliniň leksikasyny hasyl edýän sözleriň edebi dilde, ýönekeý gepleşikde ulanylşynyň birmeňzeş bolmaýşy üçin bize edebi dilde gepleýän intellegentiň dili düşnükli bolup, bazar diline düşünmek kynçylyk döredýär. Biz geljekde, praktiki sapaklarymyzda aragatnaşygyň serişdeleri bolup hyzmat edýän-metbugatyň, radio-telewideniýanyň edebi sözleýiş görnüşlerine ser salarys. Olarda sözler aýdylyş, ýazylyş taýdanda berk normalaşandyr. Şeýlelik-de, pars diliniň leksikologiýasynyň esasy wezipesi häzirki zaman pars diliniň sözlük düzümini, onuň ösüşini, aýratynlyklaryny, özgerişliklerini taryhy nukdaýnazardan hertaraply öwrenmekden ybaratdyr.

Hindi-ýewropa diller maşgalasyna girýän Eýran dillerine pars, täjik, kürt, buluç, talyş, owgan, osetin, pamir dilleri girýärler. Eýran dilleriniň esasyalarynyň biri pars dili klassyk dil hökmünde X-XV asyrlarda ýüze çykýar. IX asyra çenli dowam eden pehlewî dili araplaryň Eýrany basyp almagy bilen özüne köp mukdarda arap sözlerini siňdiripdir. Arap sözleri pars diline has ir geçenligi üçin, olary parslar ene diliniň sözleri ýaly özleşdiripdirler. Pars dili hem giň ýaýran dilleriň biridir. Pars dili Türkmenistanda, Hindistanda hem ýaýrapdyr. Eýran Türkmenistan bilen araçäkdeş bolansoň, olaryň arasynda dürli häsiýetdäki gatnaşyk bolup durýar. Pars dilinden türkmen diline, türkmen dilinden pars diline sözler geçýär. Olaryň geçiş aýratynlyklary hem birmeňzeş däl. Pars sözleriň

türkmen dilinde, türkmen sözleriň pars dilinde duş gelmegi olaryň goňşuçylykda oturmaklaryna bagly bolman, halklaryň taryhy ýüze çykyşyndan gözlemeli. Türkmenistanyň häzirki territoriýasynda gadymy döwürde hindi-ýewropa dilleri şahasynyň eýran dillerine degişli dilde geplän ençeme taýpalaryň ýaşandygy bize äşgärdir. Biziň eramyzdan öň III asyryň ortalarynda Parfiýa döwleti emele gelipdir, onuň merkezi Nusaý bolupdyr. Bagyryň golaýyndaky şol galalardan tapylan arameý ýazuwly resmi hatlaryň diliniň eýran dillerine degişlidigi subut edildi.

Türkmenistanyň territoriýasynda XIII asyra çenli eýran diliniň ulanylandygyny-dahlaryň, massagetleriň, alanlaryň ýaşap geçendigini taryhçylaryň toplan maglumatlary habar berýär. Aýratynam Merwiň, Abywerdiň (Kaka), Saragtyň, Nusaýyň ilaty eýran dilinde gepländir diýip belleýärler.

Türkmenleriň ata-babasy hasap edilýän oguzlar X asyrdan Horezmde eýran dilli ilat bilen gatyşyp oturýar, munuň özi bolsa iki dile hem öz täsirini ýetirýär. Horezmde garyşyk çarwa türkmen ilat bilen oturmaly horezm ilatynyň arasynda berk baglanyşyk bolupdyr.

Eýran dilleri diýen düşünje giň bolup, onuň gadymy görnüşi özünde ençeme dilleri- parfiýa, sak, sagdy, horezmi, pars we ş.m. jemläpdir. Ol diller özara azda-kände biri-birinden tapawutly bolupdyr. Ýa.Çöňňäýew özüniň "Häzirki zaman türkmen diliniň leksikologiýasy" atly işinde pars dilinden türkmen diline sözler iki ugur boýunça geçipdir diýip belleýär. Edil şu pikiri türkmen dilinden pars diline hem geçişinde bellemek bolar.

1. Türkmenleriň parslar bilen ençeme ýyllar goňşuçylykda ýaşanlygy üçin olaryň arasynda dürli häsiýetde gatnaşyklar bolupdyr diýip awtor belleýär. Şol gatnaşyklar netijesinde janly gepleşik arkaly köp sanly sözler geçip, geçen diliniň fonetikasynyň häsiýetli aýratynlyklaryna boýun egdirilipdir.

بخت – bāht – bagt
 بها – bāha – baha
 بوستان – Bustan – Bossan
 بخيبد – Bāhbid – Bāhbit
 داستان – dastan – dessan
 درست – dorost – dürs
 زلف – zolf – zülþ
 فرزند – färzänd – perzend
 هنوز – hānuz – heniz
 همراه – hāmrah – ýoldaş, hemra
 جادو – jadu – jady
 جنگ – jäng – jeň, uruş
 جفت – joft – jübüt

2. Pars dili geçmişte gündogar halklaryň arasynda edebi ýazuw dili hökmünde öz täsirini köp halklara ýetiripdir. Bu meselede pars dilinde eser ýazan gadymy türkmen şahyrlaryny ýatlamak ýeterlikdir. Türkmen dilinden pars diline, pars dilinden türkmen diline geçen sözler esasan sowatly gatlagyň üsti bilen, asyl nusgasynda geçipdir. Türkmen klassyky edebiýatynyň dili-Azadynyň, Magtymgulynyň, Seýdiniň, Zeliliniň, Keminäniň dili muňa aýdyň mysal bolup biler. Olar arap, pars, türkmen sözlerini şahyrana çeperçilik serişdesi hökmünde ulanýarlar, sinonimdeş (manydaş) sözleri ýasaýarlar ýa-da bir düşnüksiz söze antonimdeş (garşydaş manyly) söz ulanýar weli, düşnüksiz sözün manysy düşnükli bolýar duryberýär.

Pars dilinde arap dilinden geçen sözlere hem köp mukdarda duşmak bolýar. Araplaryň Eýrany basyp almagy we parslaryň yslam dinini kabul etmegi bilen hem arap sözleri hem köp ornaşypdar.

Pars diline sözler geçende, şol geçen kâbir sözleriň asyl manylary kabul edilmeýärler. Kabul edip alýan dil ol sözi hut öňki manysynda ulanman, ol söz asyl manysy bilen baglanyşykly başgarak manyda hem gelip bilýär. Ol sözüň kâbir manysy göçme manyda hem ulanylýar. Pars diline geçen sözler durmuşda zerur bolan aňlatmalary, konkret we abstakt düşüňjeleri bildirmek pars diliniň sözlük sostawynyň ep-esli bölegini tutýar.

Maşgala gatnaşyklary bilen bagly sözler:

كاكا – erkek dogan

بابا – baba

دائی – daýy

دوست – dost

پدر – peder

Adam agzalary bilen bagly sözler:

پنجه – penje

گردن – gerden

بدن – beden

دهان – dahan, agyz

چشم – çeşm (göz)

Hojalyk gurallar, enjamlary bilen baglanyşykly geçen sözler:

تخته – tagta

نردبان – merdiwan

4. Jaý bilen baglanyşykly geçen sözler:

خانه – öý

اطاق – otag

حمام – hammam

دیوار – diwar

آئینه – aýna

پنجره – penjire

5. Bag, bakja bilen bagly sözler:

باغ – bag

باغبان – bagban

باغچه – bakja

میوه – miwe

6. İýmit bilen baglanyşykly sözler:

شکر – şeker

قند – gant

چغندر – şugundyr

شراب – şerap

شربت – şerbet, sirop

چای – çay

نبات – nabat

مربا – mürepbe

حلوا – halwa

طعم – tagam

7. Maldarçylyk (haýwanlar) bilen baglanyşykly sözler:

جوجه – jüýje

خروس – horaz

طوطی – toty

اردک – ordek

غاز – gaz

8. Kesp-kär bilen baglanyşykly sözler:

کارگر – işçi

کارخانه – kärhana

استاد – halypa, ýokary okuw mekdebiň mugallymy

معلم – mugallym

شاگرد – şägirt, okuwçy

9. Din bilen baglanyşykly geçen sözler:

اذان – azan

اجل – ajal

الله – Alla

دین – din

مزار – mazar
مسجد – metjit
صدقه – sadaka
فطريه – pitre
صواب – sogap
شريعت – şerigat
شكر – şükür
رمضان – oraza

10. Tebigat, hepde, gün, pasyl bilen baglanyşykly geçen sözler:

هوا – howa
نور – nur
آسمان – asman
طبيعت – tebigat
بهار – bahar
دوشنبه – duşenbe
سه شنبه – sişenbe
چارشنبه – çarşenbe
پنج شنبه – penşenbe
جمعه – juma
شنبه – şenbe
یک شنبه – ýekşenbe

11. Suw bilen baglanyşykly sözler:

دریا – deňiz
چشمه – çeşme

12. Metallar we jisimler bilen baglanyşykly sözler:

طلا – tylla, altyn
زر – zer
عینک – äýnek

13. Saz bilen baglanyşykly geçen sözler:

تار – tar (saz guraly), kiriş

دوتار – dutar

14. Harby leksika:

سرباز – serbaz(esger)

نظام – nyzam

وزیر – wezir

شاه – şa

15. Zat atlary:

عصا – hasa

شمع – şem

جسم – jisim

16. Hil, hereket, ýagdaý atlary bilen baglanyşykly sözler:

ادب – edep

ادبی – edebi

عجب – aĵap

عجایب – aĵaýyp

فقیر – pahyr (pukara)

سیاسی – syýasy

مدنی – medeni

علمی – ylmy

تاریخی – taryhy

وحشی – wagşy

لایق – laýyk

مهم – möhüm

قدیم – gadym

ظالم – zalym

جمال – jemal(owadanlyk)

قدم – gadam

Pars diliniň leksikasyna arap diliniň täsiri

Semit dilleriniň günorta şahasyna degişli bolan arap dili dünýä dillerinde iň giň ýaýran dilleriň biridir. Arap diliniň ösüş taryhynda üç döwri görmek bolýar.

1. Gadymy arap dili

Yslam dininiň dörän wagtyna çenli döwri öz içine alýar.

2. Arap klassyk dili

Bu döwür esasan yslam dininiň döremegi bilen baglanyşyklydyr. Yslam dininden öňki poeziýa VIII asyrdan filologlar tarapyndan ýazylyp alynýar. Arap klassyk diliniň edebi ýadigärlikleriniň biri-de, “Gurhandyr,,. Halyfat döwründe yslam dini bilen baglanyşykda döredilen ençeme çeper edebiýat we ylmy edebiýatlar hem arap klassyk diline degişlidir.

Arap basybalyjylarynyň yslam dinini ýaýratmagy bilen gündogar halklaryň arasynda klassyk arap diliniň roly has güýçlenýär. Arap basybalyjylarynyň bakna ýurtlarynda arap dili halkara dil hökmünde ulanylandygy sebäpli hem ol ýurtlarda arap diliniň güýçli täsiriniň bolandygyny görmek bolýar.

3. Häzirki zaman arap dili

Arap klassyk diliniň ösmegi netijesinde emele gelen däldir. Ol Yrakda, Siriýada, Liwanda, Iordaniýada, Saud Arabystanda, Müsürde, Liwiýada, Tunisde, Alžirde, Marokkada millionlarça adamyň edebi dilidir.

Araplar yslam dinini ýaýratmak bahanasy bilen köp halklary gysypdyrlar. Basyp alan ýurtlarynda arap dilini döwlet dili hökmünde ygylan edip, arap däl, musulman halklar bilen birlikde 290 million töweregi ilata öz ýazuw düzgünini girizipdirler.

VII asyryň I ýarymynda Arabystanyň söwda merkezleriniň biri bolan Mekgedede Muhammet yslam dininiň esasyny tutýar. Ol arap halklaryna tiz ýaýraýar. Araplaryň göçme taýpalarynyň ýokary gatlaklary täze dini öz bähbitleri üçin ulanyp döwlet gurýarlar. Onuň ýolbaşçysy Muhammet bolup, onuň dikmelerine “ halif ”, döwletine bolsa “ halifat ” diýipdirler. Täze döwlet yslam dinini ýaýratmak bahanasy bilen talaňçylykly, basybalyjylykly uruşlaryny başlaýar. Araplar öňi bilen Eýrandaky Sasanidler döwletini tabyn edýärler. Sasanidler şasy Ýezdigerd-III güýç toplamak üçin Demirgazyga gaçýar. Ol 651-nji ýylda Merw töwereginde öldürilýär. Şol ýylda araplar tutuş Horosany eýeleýärler. Nusaý, Abywerd araplara garşylyk görkezýärler. Saragtyň häkimi garşylyk görkezse-de basybalyjylary saklap bilmeýär. Merwiň häkimi hem araplara garşylyk görkezmän tabyn bolýar. (Gökdepe urşunda hem şeýle). Horasan araplaryň ygtyýaryna geçýär.

716-njy ýylda araplar güýç toplap, Dehistana ugraýarlar. Hazar deňziniň kenaryndaky Al-Buheýradaky türkler alty aýdan sön araplara tabyn bolýarlar. Horezm VIII-nji asyryň başlaryna çenli araplara garaşsyz bolupdyrlar. 712-nji ýylda araplar Horezme gelip, Ürgençde (häzirki Köne-ürgenç) arap dikmesi (häkimi) Abdyllahy goýýarlar. Şeýlelikde, VIII-nji asyryň başynda Türkmenistanyň territoriýasy araplaryň ygtyýaryna geçýär. Araplara tabyn bolan ilat öz ýerine we jan başyna salgyt töläpdirler.

Araplar Orta Aziýany basyp almak bilen, ýerli ilatyň gazananlaryny weýran weýran edipdirler. Halk ezilişe çydaman, gozgalaň möwç urup, 822-nji ýylda Horasan özüni özbaşdak dolandyryp başlaýar.

VIII-nji asyrda araplaryň Ispaniýanyň içine aralaşmagy bilen ençeme arap sözleri Günbatar Ýewropa hem ýaýraýar. Mysal üçin: "Almanah, admiral, alkogol, alhimik, arsenal, mazut, kofe, sifr, algebra" ýaly sözleri köp dillere geçen sözlerdir.

Arap dilinden pars diline, türkmen diline sözleriň geçmeginde hem ýokardaky ýaly ýagdaý sebäp bolupdyr. Araplar VII-nji Eýrany basyp alyp, ol ýerde esasy dil hökmünde arap dili ulanylýar. Şeýlelikde, pars diline örän köp mukdarda arap sözleri ornaşýar.

Pars diline giren arap sözleri soňky wagtlarda pars diliniň üsti bilen türki halklarada ýaýraýar. Bu bolsa arap sözleriniň türkmen diline aralaşmagynyň esasy ýollarynyň biri bolupdyr. Bulardan başgada arap dilindäki yslam dini bilen baglanyşykly edebiýatlar arkaly arap diliniň elementleri türkmen diline, pars diline aralaşypdyr. Arap dilinden pars diline, türkmen diline geçen sözlere syn edemizde, arap sözleriniň kökünü esasan, üç çekimsiz ses düzýär. Olar sözüň özenini düzüp, özleri bilen baglanyşykly çekimlileriň ulanylyşyna görä sözüň manysy özgerýär, täze söz ýasalýar. Söz ýasalýş prosesi arap dilinde içki fonetik aýratynlyklary arkaly ýasalman, çekimlileriň gezekleşmegi bilen birlikde, öň goşulmalar, soň goşulmalar bilen hem ýasalýar. Mysal üçin:

<u>Parsça-arapça</u>	<u>Arapça-parsça</u>
آب زمزم – Abi zemzem	غايبانه – gaýebane
آب زلال – Abi zulal	غم کش – gamkeş
آب حیات – Abi haýýat	غم خوار – gamhor
بد ذات – Bäd zat	دعاگوی – dogaguý
بی کمال – Bi kemal	منزل گاه – menzilgah

Şu ýokarky usullar arkaly sözüň dürli formalary hasyl edilýär. Ol üç çekimsiz ses dürli formalara girende, onuň özeni üç çekimsiz

saklansa-da, türkmen dilinde olar bir sözüň dürli formalary
şekilinde duýulman, aýry-aýry asyl sözler ýaly duýulýar. Arap
dilinden geçen sözleri türkmen okujysy bir kök sözdendigini
güman hem etmeýär. Meselem:

فعل- حكم

HKM - حكم -häkim, höküm, mäkäm, hökümet.

ELM - علم - ylym, alym, mälim, maglumat, mugallym.

ZAM- ظلم – zalym, zulum, mäzlum.

DRS- درس - ders, medrese, müderres.

HLS- خلاص - halas, yhlas, halys, mahlasý.

Arap ýazuwynyň ýaýramagy bilen baglanyşykly geçen sözler.

Elip, elipbiý, ders, bap, zarp, imla, kesir, kitap, molla, medrese, mekdep, mugallym, magaryf, nokat, talyp.

Administratiw sözler:

Häkim, emir, esger, mejlis, memleket, halypa, kätip, kazy, hökümet, wezir, ymam, edara,

Umumy düşünje atlary bilen bagly geçen sözler:

Adalat, ähmiýet, emel, bela, hakykat, habar, haraba, hormat, pähim, pikir, delil, jeza, zeled, keýp, külpet, mazmun, nazar, wepa, sabyr, surat, takyk, şert, ynsap.

Peýsikowyň aýtmagyna görä, pars dili arap alynma sözleri boýunça birinji orunda durýar. Şonuň üçin käbir Eýran alymlary pars dili iki sany ýagny, pars hem-de arap dilinden durýar diýip hasap edýärler. Öň belläp geçişimiz ýaly, diňe bir araplaryň basyp almagy, diniň ýaýramagy, arap-pars syýasy, medeni gatnaşyklar dile täsir etmän, täsir etmän, asyrlar dowamyndaky arap dili modasy XX asyryň başyna çenli dowam etdi.

Bize mälim bolşy ýaly, arap dilinden ýeke bir dürli sözler, frazeologizmler- ganatly sözler, ýazuw, käbir edara sözleri däl, olar bilen birlikde aýratyn pars diliniň grammatikasyna, fonologiasyna hem sesler täsir etdi. Din, özara gepleşik, ylmyň, medeniýetiň, kitap dili arkaly arap dili pars diline ornaşan bolsa, arap diliniň sözlük düzümine hem gürrüňsiz pars dili hem täsir edendir. Esasy arap alynma sözleri edebi diliň farsi-dari diliniň durygyşan döwrüne degişlidir. Pars-täjik klassyk edebiýatynyň ösüş döwründe araplaşma has güýçli boldy. Pars edebi diline gepleşik dilinden has giç- iki ýarym asyr basyp alynandan soň girip ugraýar. Käbir alymlaryň aýtmagyna görä, Ferdöwsiniň "Şanama" poemasyň

sözleriniň umumy hasabynyň diňe iki göterimi (2%) ýagny 984 söz arap alynma sözi bolupdyr.

XI asyryň başlarynda pars poemalarynda 10-15 % göterim arap alynma sözleri bolan bolsa, XI asyryň II ýarymynda 22 göterim araplaşma bolupdyr. XIII-XVI asyrlarda bolsa edebiýatda, beýleki prozalarda 70-80 göterime ýetýär. Alymlar we klassyk edebiýatyň ussatlary pars dilinde örän köp sinonimdeş (manydaş) sözleriň bolmagyna garamazdan, arap sözlerini ulanypdylar. Mysal üçin: Göreş, uruş, söweş sözlerine derek (kärzär, nahärd, jäng, äwiz, parhäş) harby sözünü ulanypdylar.

Jihäd - din ugrundaky göreş, a'däm- adam, gorban-gurban, minara-minara, do-a- doga, la'nät-lagnat, serdar, emir, dāwlet-döwlet, malik-mülk eýesi, mulk-mülk, hidmat-hyzmat, logat-söz.

Aýratyn hem poeziýada manydaş sözler pars dili bilen bir hatarda, arap manydaş sözleri işjeň ulanylyşa girizilýär.

Pars dilinde düşnüksiz ramād - hakestär-kül.

Gorg- parsça- zeýb-möjek.

Dorug-kazb-ýalan

Häzirki zaman pars dilinde arap diliniň täsiri astynda dürli fonetik özgerişlikler hem bolup geçdi. Mysal üçin:

Pil- fil, polat-fulat, pars-fars, dehgan-dehkan, jurab-gurab.

Ýene-de bir bellemeli zatlaryň biri, ol hem garyşyk sözleriň ýasama sözleriň- prefiksleriň: belä, lä, zi-sufiksleriň, än, iýýat - goşulmakaryň kömegi bilen ýasalan sözleriň pars diline aralaşyşy köp. Mysal üçin: än-tänwinli sözler, hariýýat - geleňsizlik, do iýýat - ikilik, iraniýat - eýran şynaslyk, zäniýýat - zenanlyk.

Pars dilinde türki alynma sözleri

Gadym zamanlardan bäri eýranlylar türk halklary bilen ýygy aragatnaşykda bolupdyrlar. Başda belläp geçişimiz ýaly, Nusaýda Parfil döwletiniň bolmagy, goňsuçylykda ýaşalmagy, syýasy, medeni aragatnaşyklar netijesinde yslam döwründenem öň türk sözleri pars leksikologiýasyna aralaşypdyr. Ferdöwsiniň "Şanamasynnda", Asadi Tusiniň "Lugat-e fars" sözlüğünde gündelik ulanylýan türki sözler, ýagny, çaryk-çarog, dawra-garga şeklinde getirilýär.

XIII asyrdan soň XV asyrdan pars diline türki leksikasy köp mukdarda aralaşýar. Şeýle hem harby leksikanyň pars diline aralaşmagy onuň sözlük fonduny baýlaşdyrýar. Mysal üçin: tup-top, goşun-goşun, tofäng-tüpeň, saçme-seçme, gondag-gundag, fäşäng-peşen, ýorime-aty ýorgununa ýöretmek, ýureş-ýörüş, gater-gatyr, ýarag-ýarag, çatme-çatma, ýagi-ýagy.

Oba hojalygynda, söwda gatnaşyklarynda, maldarçylykda geçen sözler:

Tümän-on riala deň bolan Eýran pul birligi

آذاقه – Äzuge – azyk

قاشق – Gaşog – kaşk (çemçe)

بشقاب – Boşgab – jam,tabak

الك – Äläk – elek

دکمه – Dokme – düwme,ilik

دلمه – Dolme – dolama (nahar)

اطاق – Otag – otag

تشک – Toşäk – düşek

غیچی – Geýçi – gaýçy

قبله – Gabläme – piti (kostrul)

قیماق – Gäymäg – gaýmak

قاچاق – Gaçäg – gaçak
 قاچاقچى – Gaçagçy – gaçagçy (kontrabandist)
 توتون – Tutun – temmäki
 گمرک – Gomrok – gümrük
 قشلاق – Geşlag – gyşlak
 ييلاق – Ýäýlag – ýaýlak
 باطلاق – Batlag – batlag
 کوچ – Kuç – göç
 قورمه – Gowurma – gowurma
 اجاق – Ojag – ojak

Guşlaryň, ösümlikleriň, haýwanlaryň atlaryndan geçen sözler.

اردک – Ordäk – ördek
 غاز – Gaz – gaz
 الاغ – Olag – ulag (eşek)
 بلدرچين – Belderçin – bedene
 قوش – Guş – baz (laçyn)
 سامان – Saman – saman
 بيد – Bit – bit

Az ulanylýan türki sözler.

Garät – garakçylyk
 Çapawol – çapawul
 Garawul – garawul
 Ýasawol – ýasawul
 Gapiçi – gapyçy
 Sewgili – gowy görülýän
 Dolmaç – dilmaç

Ilçi – ilçî
Tustag – tussag
Gadagan – gadagan
Sowgat – sowgat
Çabok – çalt
Gati – köp gatly
Kuçek – kiçijik
Komäk – kömek

Pars dili türki sözlerini kabul etmek bilen bir hatarda, türki söz ýasaýjy affiksleri hem kabul edýär. “çi” goşulmasy edil türkmen dilindäki ýaly kesp-kär bilen bagly ýasalýar:

شکارچی – Şekarçi – awçy
معدنچی – Mä́dänçi – magdançy
درشکه چی – Doroškeçi – paýtunçy
روزنامه چی – Ruznameçi – gazýetçi
مشورتچی – Mäşwärätçi – maslahatçy
پستی – Postçi – poçtalýon, poçta işgäri
تلفنچی – Telefonçi – telefonçy

Taş-könelişen, az ulanylýan goşulma. Türkmen dilindäki - daş, deş-e gabat gelýär. Ýurtdaş, ildeş diýen manyda gelişi ýaly: Şährtaş-şäherdeş.

Ulu-lu-sufiksi kiçeltmek, söýgülilik derejesini aňladýar. Kuçulu, guzulu-küýkije.

Başi-baş-kelle, baş we “i”- suffiklsi türk sözleri bilen bir hatarda pars sözlerine hem goşulyp, pars diliniň leksikologiyasyny baýlaşdyrýar. Mysal üçin:

Ýüzbaşi
Bagbanbaşi
Hakimbaşi

Ewropa dilleriniň pars leksikasyna täsiri

Fransuz alynma sözleri

XIX asyrdan Eýran daşary ýurtlaryň kapitalynyň täsirine düşýär, sosial-gapma-garşylyklar ytilişýär. Günbataryň, metbugatyň täsiri XX asyryň başlaryndaky konstitusion (kanun) hereketler, 1905-1917 yyllardaky Eýran rewolýusiyasy bularyň hemmesi pars diliniň sözlük sostawyna belli derejede öz täsirini yetiripdir. XIX asyryň ahyryndan XX asyryň başlaryndan şu günlere çenli ýewropeizm köpçülikleýin aralaşýar. Fransuz dili olaryň arasynda birinji orunda durýar. XX asyryň 50-60-njy ýyllarynyň dowamynda bolsa inlis dili üstün çykdy. Hasam radionyň, metbugatyň, publisistikanyň dili şeýle "kesele" duçar boldy.

Türkmen çagalarynyň dilinden mysal: "Men "Detskiy mirden" welosiped alynjak" diýlişi yaly, "Mosabege-ýe final-e futbol-e jam-e Orupa-Ýewropanyň kubogy ugrunda futbol final ýaryşy-diýen sözlemde pars dilinde diňe bir söz bar.

parlýomaň-parlament
kudeta -agdarylyşyk
kabine- kabinet
kongre- kongres
demokrasi - demokratik
fraksium - fraksiýa

režim - režim, düzgün, gurluş
 komisýuň- komissiýa
 abstraksiýoň - abstrakt
 enerži - energetika
 proleter - proletar
 burzuazi - buržuaz
 kapitalisim - kapitalizm
 tribaň - tribuna
 kart - çakylyk karty
 propagand - propaganda, wagyz etme
 L'awtobus- awtobus
 Minibus- mikroawtobus
 Magasin-magazin
 Gendarmeriýe - polisiýa
 Agense-agenstwo, kobtora, býuro
 Le konference- konferensiýa, maslahat
 Kongress- kongres
 Tableau-tablo
 Wirgule- otur belgisi
 Telewision- telewizor
 Toilett- hajathana
 Merci- sag bol, Taňryýalkasyn
 Meuble- mebel
 Žacket- aýal penjegi
 Has soňky döwürlerde pars leksikasynyň köp bölegini
 fransuz leksikasy eýeleýar. Esasanam ylymda, tehnikada,

medeniyetde, halkara gatnaşyklarda, harby- işlerde, sungatda, magaryfda terminler köp ulanylýar.

Pars dilinde fransuz işlikleriniň, kökleriniň soňuna affiksler, suffiksler-söz ýasayjy goşulmalar ýa-da işlikleriň kökleri goşulyp, taze garyşyk sözleri ýasalýarlar. Mysal üçin:

شیک پوش – Şikpuş - gowy geýnen

دکرساز – Dekorsaz - dekorasiya gurusy.

رپورتاژ نویس – Reportažnewis - reportýor

سینماچی – Sinemaçi - kinoçy

کلر زدن – klor zädän - hlorklamak

مبل کردن – mobl kârdän - mebel gurnajjy (gurnamak)

سیگار کشیدن – sigar keşidän - çilim çekmek

Fransuz dilindäki "merci" sag boluň, taňry yalkasyn sözi, şäher yerinde "motäşäkker" sözüne derek has köp ulanylýar.

Iňlis alynma sözleri

Iňlis leksikasy pars diline XIX asyryň ahylarynda aralaşyp başlaýar. Ilkinji söz 1906-njy ýylyň Eýran konstitusiasyndaky tekstde "budje-býudžet" diýen söz gabat gelýär. Köne, inlis alynma sözlerine botri-butylka, (iňlisçe-bottle), ketri (iňlis-kettle) türkmençe hem şondan kitri ýasalypdyr, kot-penjek (iňl.koat) we ş.m.

Soňky döwürlerde" sport terminleri, ylmy-tehniki terminologiýasy, käbir durmuşy, ykdysady we syýasy sözler özleşdirilýär, has hem iňlis tehnologiýa terminleriň roly ösýär.

Estadion – stadion

käp – кубок

eski – лыжи

tim – команда

futbal – fut – aýak, bal-top

şut – удар

boks – boks

nokant – nokaut

hălter – штанга

kămp – lager

hokey – hokkey

traktor – traktor

tramwaý – tramwaý

miting – miting

klub – klub

basketbal – basketbol

taup – çap etmek

jat – reaktiw

Rus alynma sözleri

Eýran bilen Russiýanyň ykdysady aragatnaşygy XVI asyryň II ýarymyna degişli bolýar. Şol döwürde Kaspi denziniň kenarlarynda ýerleşýän ýurtlar we Powolže-Astrahan-Hazar-Barfruşda ýiti söwda aragatnaşygy ýola goýlup, rus söwdagärlerine 1664-nji ýylda Şa Abbas II-nji hemme pars şäherlerinde söwda etmäge rugsat beryär. Muňa: deçwänke, (фунт), boşke, çotke, estekan, samāwar, galoş, kwos, arşin sözleri şaýat bolýar.

Soňra XIX asyryň ahyrynda we XX asyryň başlarynda Russiýa öz söwda aragatnaşygyny giňeldip başlandan soň, harby bölümler girizilenden soň alynma sözler has hem köpelip ugraýar. Mysal üçin:

Doroške – paýtun

Kaleske – kolýaska

Wagon – wagon

Furgon – furgon

Tormoz – tormoz

Belit – bilet

Žiletga – jilitge

Şoklat – şokolat

Rezerw – ätiýaçlyk gory

Sāmawār – semawar

Pars diline rus diliniň üsti bilen geçen käbir Gübbatar ýurtlaryň meňzeş sözleri.

Paket – paket

Eskenas – kagyz pul birligi

Benzin – benzin

Otu – ütük

Kalbas – kolbasa

Sosis – sosiska

Apparat – apparat

Rus dilindäki "moneta" sözi pars dilinde pul birligi manysynda kabul edilip, ol türkmen dilinde "manat" hökmünde gelýär. Edil şu görnüşde gelýän tzar-sar (sezar) sözleri hem şeýle ýagdaýda duş gelýär.

Häzirki zaman rus alynma sözleri köp ýurtda halkara söz hökmünde kabul edilipdir. Mysal üçin: Sowet, bolşewik, kolhoz, sowhoz, sputnik we ş.m. sözler.

Kalkalaşdyrma esasynda dörän sözler

Hazirki zaman pars diliniň leksikasynda neologizmleriň döremeginde esasy hyzmaty Ýewropa dilleri ýerine ýetirýär. Öňki ýalý arap dilinden indi täze söz geçmän, hemme daşky resursyň täsiri bilen taze söz ýasalyp, leksika baýlaşýar. Kalkalaşdyrmak terjime arkaly amala aşyrylýandyr. Mysal üçin: sputnik-türkmen diline "ýeriň emeli hemrasy", "писатель-ýazyjy", "слушатель-diňleýji" diýip terjime edilip, taze leksika döredildi.

«Калькирование представляет собой один из важнейших пополнения лексики, терминологии и фразеологии персидского языка» (Пейсигов «Лексикология современного персидского языка»). (Kalkalaşdyrma pars diliniň leksikasyny, terminologiýasyny we frazeologiýasyny baýlaşdyrmakda esasy ugurlaryň biridir diýip belleýär).

Şol terjime edilen sözleriň takyk wagtyňy hem taryhyny leksikologiýa anyklap bilýär. Sebäbi haýsy terminiň, haýsy döwürde girizilendigini şol sözün etimologiýasyny öwrenip, anyklap bolýar.

Eýran leksikologiýasynda esasy orunlaryň biri frazeologizmleriň kalkalaşdyrylmasyna berilýär. Ýarym kalkalaşdyrma hem bolýar. Mysal üçin: minişähr – şäherjik-gorodok we ş.m. Tehniki tekstlerde "pa" – ayak, fut – foot-görnüşinde geçipdir.

Arap dilindäki gatta uttarig – sözünden, parsça rahzân – garakçy (razboýnik) ýasalypdyr. Eýran Kürdistanynda – garabogda – garabugdaý diýen ýeriň ady "Siýagândom" diýip kalka terjimesi edilipdir, ýa-da gara suw – "syýahab" bolup terjime edilipdir. Şeýle hem daşary ýurt söz düzümlerini takyk, sintaktik konstruksiýasyny saklap terjime edýärler. Mysal üçin: nur-e çeşm– gözün nury, rud-e kur-kör içege, rah-e ahân– demir ýol, rekord şekâstân– rekordy täzälämäk, gowwe-ýe asp-at güýji.

Hazirki döwürde pars dili publisistikanyň, metbugatyň, ylmyň, teknikanyň we medeniýetiň üsti bilen

uğurlar boýunça göni kalkaly terjime edilipp baýlaşýar.
"Zist şenasi–biologiýa, şähr–sazi– şäher gurluşyk, nime–
hädi– ýarym geçiriji"

Alynma sözleriň özleşdirilişi.

Her bir dilde bolşy ýaly, pars dili hem öz ösüşinde özboluşlylygy saklaýar. Pars dili şunuň üçin özüne kabul eden elementlerini özüniň fonetik, grammatik, sistemasyna tabyn edip özleşdirýär. Biz bir sözi öz ýazýan ýa-da aýdýan tekstimiziň içinde getirip bileris, emma şol söz biziň dilimize ornaşarmy, näderejede ornaşar, anha şony anyklamak kyn. Fonemalary, affiksleri bir dile omaşdyrjak bolsaň ony birnäçe gezek gaýtalamaly, halk kabul etmeli. Türkmen dilinde "спутник" sözüne derek "ýeriň emeli hemrasy" diýen söz giriziljek bolundy, emma ol söz özüni ödemedi we dile ornaşmady. Edil şunuň ýaly ýagdaý pars diline hem degişli.

Arap dilinden pars diline geçen sözler fonetik özgerişliklere yzygiderli duçar bolupdyrlar. Mysal üçin: arap dilindäki gysga "a" netijede pars "e" sesi bilen çalşyrylyar, sebäbi pars dilinde sözün soňunda iki-ýeke boláymasa "a" sesi gabat gelmeýär. Mysal üçin:

Jumla – jümle, sözlem

Tarjuma – tarjome–terjime

Tajriba –tajrobe–tejribe

Bu yerde "a" sesi "e" sesine , "i" sesi "o" sesine öwrüldi.

"Gomar" – arap dilinde "gimar" türkmen dilinde "humar".

Şeýle hem pars diliniň leksikasynda arap dilinden geçen "hemzeli" ulanylman, diňe ön ýanyndaky çekimli uzyn aýdylýar.

Arapça – Mo'men parsça – mömen -mömün.

Ra's – ras kelle (baş san)

Ma'lum – mälum mälim

Ta'mir – tämir remont (bejeriş)

Pars diliniň leksikasynda ulanylýan fransuz sözleri hem özleşdirilende özgerişliklere sezewar bolýar.

Mysal üçin: lamp –lampe, etud–etude.

Şeýle hem fransuz dilinden iki çekimsizli (uzyn çekimsizli) sözler gysgaldylýar:

frabsuzça. Commission – komisyun –komissiýa.

Ýa-da başda köp çekimsizli sözlerde:

Fr: station – Estadýun

Protoplasme – protoplasm

Plomb – polomb, plomba

Öň ulanylyşda bolan arap sözleri ýuwaş-ýuwaşdan ulanylyşdan galýar, kabir öň ulanylýan türki alynma sözler bolan dolmaç – dilmaç, ilç-i – ilç-i sözleri ertekilerde ýa öňki wakalar beýan edilende ulanylan bolsa hem, indi olaryň ýerine arap "motarjem"-dilmaç, säfir – ilç-i (posol)

sözleri giň ulanylýar, arap dilinden geçen: kitab, rags, ensan, şärt – şert, eýýub–eýb–aýp, mäjles – mejlis, jomhuri –respublika, tarih, sänäd, kärime – keremli, emza – gol ýaly sözler asyrlar dowamynda ulanylyp pars diliniň bir bölegi bolup gidipdir. Olara neýtral leksika diýilýär.

Hagg – hak (hak-Alla)

Hagigat – hakykat

Geyrat – gayrat

Görşümüz ýaly başga dillerden geçen sözleriň özeleşdirilişinde düýpli fonetik özgerişleriň duş gelmegi, ol dilleriň her biriniň özboluşly fonetik aýratynlyklarybyň bolmagyndandyr.

Hazirki zaman pars sözlük düzüminiň emele gelmeginde söz ýasalşyň roly.

Başga dillerden alynma sözleriň örän köplüğine garamazdan, söz ýasalýş prosesi öň hem, häzir hem dowam edip dur. Başga dilden geçen sözler söz ýasalýşa päsgelçilik döredäýjek ýaly, emma tersine olaryň özi hem söz yasalyş materialy bolup, taze söz ýasamağa hyzmat edipdirler.

Başga dillerden pars diline geçen sözleriň birnäçesi öz asyl durkuny hem üýtgetýärler. Başga dilden geçen sözlerden kabir goşma sözler, söz düzümleri, ýasama sözler böleklere bölünmeýän sada söz hökmünde kabul edilýär. Serdar-serkerde, ýolbaşçy manysynda bolup,

ser-baş, kelle, dar- داشتن (daştan) barlyk işliginiň hazirki zaman köki, bolup gelýär, ýagny barly, kelleli, başly diýmekdir.

سرحد – Serhet-ser-baş, het(t) arapça - çyzyk diýmekdir.

دردسر – Derdeser-dert-agyry, ser-baş-kelle, ýagny kelle-baş agyry.

همراه – Hemrah - hem - bile, we diýmegi aňladyp, türkmen dilinde - daş, deş – goşulmasy bolup, rah - ýol (parsça) ýoldaş diýmekdir.

همسايه – Hemsáýe- hem- türkmen dilinde daş, deş goşulmasyny ýerine ýetirip, saýa-kölege manysynda gelýär. Şunluk bilen saýadaş-goňşy manysynda gelýär.

Pars edebi diliniň esasy bölegi hökmünde aýry-aýry dialektleriň dili, türk dili, arap dilleri -öňe sürülmek bilen pars edebi dilinde baş-başdaklyk höküm sürükdir. Sözlük düzümine geçýän sözleriň köpüsi ozal pars dilinde bolmadyk taze zatlaryň, hadysalaryň atlaryny aňladyp, şol dile ornaşyp gidipdir. Asyl ady bolan alynma sözler bolsa ýitip gidipdir, ol sözlerin ömri uzak bolmandyr. Ýöne başga dillerden geçýän taze düşünjelere öz ene dilinde bolmany üçin garşy çykmaklyk hem dogry bolman biler. Taze düşüňjeleri aňladýan sözleri almaklyk diliň leksikasynyň özboluşlylygyny yitirmän, gaýtam, onuň üstüni ýetirýar, baýlaşdyryar.

Omonimleriň döreyşi

Birmenzeş aýdylýan we ýazylýan, many taýdan baglanyşygy aýdyň duyulmaýan dürli manyly atdaş sözlere omonimler diýilýär. Omonim termini grek sözi bolup, homos - birmenzeş, onuma - at, atdaş diýen sözün manysyna gabat gelýär. Omonimleriň döreyşini atlarda, sypatlarda, işliklerde aýdyň görmek bolýar.

Mysal üçin:

دل – "del"- köne we taze döwürde örän köp manyda gelipdir: Ýaşayyş-durmuş-isleg-batyrgaýlyk.

"del"- göçme manyda pikir, göwre, isleg, ymtylyş, söýgüli, dost manysynda gelýär.

"del" – garyp, aşgazan manyda iç, gawunyn yüreği, deryanyn merkezi manylarynda gelýär:

دل دریا – Del-e derya- deňiziň ortasy

دل شب – Del-e şäb - gijân yary

دل ټنگ می شود – Deläm täng mişäwäd - içim gysýar

دل اروپا – Del-e Orupa - Yewropanyň merkezi

روز – "Ruz"- düşünjesi ýeke bir günüň, "gije-gündiziň" ýagty tarapyny aňlatman, ýagtylyk, gün, bagt, bagtsyzlyk bilen bagly hem gelýär.

دست – Däst-el, tarap.

دم دم – Däm-dem, wagt, ses. Çay demlemek, Molladan dem almak, palawy deme goýmak.

آب – Ab-suw, çyglyk, göz ýaş.

بد – Bäd-erbet, ýaman.

پاک – Pak-arassa, arassalanan, päkize, tämiz, boş.

گرفت – Gereftän-almak, tutmak.

چشم – Çeşm-göz, adamyň gözi, suwuň gözi, agajyň gözi, çeşmäň gözi.

Affiksasiýa - söz ýasaýjy goşulmalar.

Hazirki zaman pars dilinde örän baý söz ýasaýjy goşulmalar fondy bar. Olar 80-e golaý söz ýasaýjy goşulmalardyr. Olaryň içinde öli söz ýasaýjy goşulmalar bilen birlikde, önjeýli goşulmalar hem bar. Goşulmalar bilen söz ýasalýş usuly beýleki söz ýasalýş ugurlaryndan has önjeýlidir we birinji orunda durýar.

Pars diliniň hemme taryhy ösüş etabynda söz ýasaýjy goşulmalar iň önjeýli we täsirli söz ýasalýş usuly hasaplanylýar. Elmydama söz ýasalýşyň hereket edýän görnüşü bolansoň sözlükde ýasama sözlere köp orun berilýär.

Hazirki zaman pars dilinde-de, köne gadymy döwürde-de, orta döwürde-de ýasama sözleriň söz ýasalýş gurluşy bir meňzeş bolupdyr. goşulmaly söz düzümleriň umumy şekili üýtgeşsiz bolupdyr, ýöne diňe olaryň kabirleri ölýär, kabirlerine derek tazesi döreýär, kabir goşulmalar kökler bilen birikýär, kabir öňki many aňladýan sözler goşulmalar, ýarym goşulmalara öwrülýär. Az öwrenilen bu ugryň esaslary barada durup geçeliň: ilki bilen täze pars döwründe hemişe hereket edýän, orta pars döwründe hem giň gerim alan goşulmalar barada gürrüň etmeli. Uzak wagtlap dowam eden, önjeýli sufikslerden-i-(ýa-ýe nesbät), i-(ýa-ye mäsdäri), -eş-ane-wär-ande-an-

mand-ak-e-in-näk-han-dän we beýleki birnäçelerini mysal görkezmek bolar.

Aýdylanlar has ynamly bolar ýaly birnäçe mysallara ýüz tutalyň:

i-sufiksy (orta pars. ik, iy)

Bu suffiks atlardan sypat ýasaýar.

Namik – (nam-at) belli

Nihänik – näbelli-скрытый

Näzik – Näzik

Orta pars döwründe dadik-kanun, kanunçy sözi-dat-kanun, adyl adyllyk, hräbik-akylly "hraw"-akyl sözünden gelip çykypdyr.

Pahlawänik – parfýanly.

Hrumäýuk – Gresýaly, Rimli diýmegi aňladýar.

Orta pars döwründäki hanik- haniý- çeşme, guýy manysynda ýer atlaryna goşulyp, birnäçe ýer atlarynda gabat gelýär.

Hunitäpe, Gawhuni, sefidhani, babahani, haniýak, hanikçah, hunikzirek.

Ýer-ýurt atlarynda "i" sufiksi has gin ulanylýar. Gaznaçi-Gaznaly. (türkmen diliniň ýomut diýalektinde Çelekençi, Balkançy ýaly ýeri, ýurdy aňladýar.

Tährançi – Tähranly

Razi – Reýli

Märwäzi – Maryly, Marydan

Dehläwi – Delili, Deliden

Täze pars döwründe i-suffiksiniň has köp ulanylandygy sada we goşma sözlerden mysallarda görüp bolýar. Arap dilinin güýçli täsiri döwründe hem iýý-goşulmaly arap sypatlary kabul edildi. Pars dilinde i-diýip aýdylýar. Şeýlelikde, arap dilinden geçen birtopar "i" sesine gutaran sypatlar hem, ýagny

Fänni – tehniki

Ketabi – kitap (dili)

Ertejaýi – реактив

Gamari – Kamary (aýy)

Şämsi – Gün (aýlary)-şolara degişlidir.

Pars "i" goşulmasy arap dilinden geçen sözlere goşulyp,

Eştebahi – ýalňyşly

Hejaleti – utançly, hayaly

Tejareti – söwda (işleri)

Gadimi – öňki, gadymy

Täbägeýi – gatly

Hälgeýi – halkaly

Bu sözler häzirki döwürde näme üçindir arap-dilinde ulanyşdan galypdyr. Pars dilinde "i" suffiksiniň kömegi bilen kesp-kär aňladýan at hem ýasalýar. Mysal üçin:

Masti – gatyk satyjy

Zogali – kömürçi

Piyazi – sogan satyjy

Çätri – saýabanly

Olagi – eşekli (adam)

"i"- goşulmasy predmet atlaryň yzyna goşulyp at ýasalýar.

Guşi – telefon trubkasy

Safi – sap arassa

Japayı – pedal

Jagoldani – gül goýulýan ýer

Başga bir suffiks "i" (ýa- ýe mäsdäri orta pars-dari we häzirki zaman pars dilinde köp önjeýli goşulmadyr.

Soňky döwürde beýleki söz ýasaýjy goşulmalar hem ýüze çykýar, bu arap dilinden geçen suffiks "iýýat" pars düýp söze goşulyp, onuň yzyndan gari suffiksi goşulyp, taze söz ýasalýar. Aýratynam - eş, -äne, -wär, - ande, - ç, - ak, in,- mänd, -näk, -bän, -dän, -dar we başga goşulmalar söz ýasaýjylykda has önjeýlidirler, bularyň hemmesi häzir hem pars diliniň sözlük düzümini baýlaşdyrmakda işjeň ulanylýar.

Başgada – bän, – pän, – dän, – dänä, – stan, – bod, – bat, – pat, – pati, –bära, – bä we beýleki goşulmalar bize mälimdir.

Aýratyn hem orta pars döwründe ulanylman taze pars döwründe ulanylan goşulmalary belläp geçmeli. Olara gelip çykyşy boýunça eýran suffiksleri bolan – äl, – bä/wä, – dis, – waş/-faş, – sār (meñzeşligi we köplügi aňladýan manyda), sän/sä/äsa, gelip çykyşy boýunça arap suffiksleri – an, – iyya/iyye, arap prefiksleri – lä – belä, gelip çykyşy boýunça türk suffiksleri – çi, – lah, – taş,

ulu/u. Bu goşulmalardan başga-da täze pars döwründe – gari, – aki, – gani, – ine, – wäre goşulmalary döreyär.

Gelip çykyşy boýunca başga dillerden geçen affiksleriň hasabyna pars diliniň dil gory baýlaşýar, aýratynam arap suffiksi – an, – iyyat we türk – ç goşulmasy işjeň ulanylýar.

Farsi – dari dilini IX–XVI asyrlardaky gündogar we günbatar umumy edebi dil hökmünde öwrenen alymlar işlik preffiksleriniň preffiksaly (goşulmaly) işlikleriň döremeginde uly ähmiýetiň bolandygyny belläp geçýärler. İşligiň nämälim formasyndan atlar dörende aşakdaky ýagdaýlar ýüze çykýar: bazgäşt (bazgäşt – yza dolanma) – bazgäştän (*dolanmak*)işliginden, bazdaşt – tussag- bazdaşt kârdän – tussag etmek, deramäd – girdeýji – dâramädän (çykmak) – işliginden we ş.m.

Täze pars dilinde bi –, ba –, bä – (bisäwad – sowatsyz, bidin – dinsiz, bifärhäng –medeniyetsiz, biädäb – edepsiz, dimäzze – mazasyz, tagamsyz, baherad – akylly, benam – atly, abraýly, bawäwa – wepaly –) öňgoşmalar bilen ýasalan örän köp ýasama sypatlara gabat gelýäris.

Ba este'dad – ukyply

Bi este'dad – ukypsyz

Be asani – ýeňillik,aňsatlyk bilen

Be doşwary – kynçylyk bilen

ýaly sözlerdäki goşulmalar aýry hem gelip bilýär.

Kabir söz toparlary ýasalanda goşulma sözüň öňünden hem soňundanam gelip bilýär. Mysal üçin:

Tuguşi - şarpyk, tu-ye guş - gulaga, gulagyň düýbüne, içine manysynda gelýär.

Sözüň soňuna yene-de "i" suffiksi goşulyp gelýär.

Padäri – ojakbaşy (gapyň agzyna ýazylýan kiçiräk halyçalar)

(pa – ye dār + i suffiksi-gapyň agzy

Rumizi – saçak (ru – ye miz – stoluň üsti + "i"– suffiksi.

Orta asyrlarda düzülen sözlükler.

Pars diliniň sözlüğini düzmek on asyrdan gowrak wagt bäri dowam edip gelýär. XI asyrda ýazylyp bize gelip ýeten täze pars düşündirişli sözlügi leksikografiýa işiniň şol döwürde ýola goýlandygyny habar berse-de, ondan has öň hem sözlük düzmäge girişilipdir diýip käbir alymlar öz işlerinde nygtaýar.

Çap edilen, ylma belli bolan ikidilli, düşündirişli, tematiki sözlükleriň, beýlekileriň umumy sanynyň näçedigi belli däl. Ýöne diňe pars diliniň düşündirişli sözlüğiniň sanynyň 200-den geçýändigini mälimdir. Akademik K.Zaleman 1888-nji ýyla degişli “Mear-e jāmali” sözlüğine bagyşlanan işinde 161 ady öz içine alýan annatirlenen düşündirişli sözlügi hronologik tertipde ýerleşdiripdir. Eýran almy Seit Nefisi özüniň 1940-njy ýylda neşir etdiren “Fārhāngname-ye farsi” atly sözlüğine girişde 202 sany düşündirişli sözlügiň barlygy, ýöne olaryň käbiriniň elýeterli daldigini belleýär. Elbetde, Zalemanyňam, S.Nefisiniňem getirýän sanlary takykklanmalydyr. Anyklanmadyk meseleler heniz köp.

Dürli görnüşdäki sözlükleriň içinde düşündirişli sözlükleriň kändigi mälimdir. Farsi – dari dilinde ilkinji düşündirişli sözlük diňe bir gundogar we günbatar Eýranyň territoriýasynda däl, eýsem IX–XVI asyrlarda Orta Aziýada, Owganystanda, Azerbaýjanda, Hindistanda hem ýaýrandyr.

Pars – dari diliniň ilkinji düşündirişli sözlügi diýip Abu Hafsa Sogdiniň (biziň eramyzyň IX–X asyrlarynda ýaşan şahyr hem sazanda) sözlüginde hasaplap bolar. Bu sözlük saklanyp galmandyr, ýöne ondan soňky sözlüklerde ol leksikografik çeşme hökmünde agzalyp geçilýär. Göwrüm we mazmun taýdan in gadymy we in ähmiýetli düşündirişli sözlükleriň biri bolupdyr.

XI asyrdaky ýaşap geçen Asadi Tusiniň “Logat-e farsi” sözlügi hem uly ähmiýete eýedir. Bu sözlügi düzüji ýeke bir leksikograf hökmünde tanalman, ol epiki poema bolan “Geršaspname” atly monazeräniň-odanyň awtorydyr. Kābir nätakyk maglumatlara görä, Asadi Tusiniň sözlügi XI asyryň 60 – njy ýyllarynyň ahyrynda 70 – nji ýyllaryň başynda düzülipdir. Bu sözlügiň birnäçe gadymy sanawunyň bardygy belli. Watikan golýazmasy onuň in gadymylarynyň biriniň bolandygy ähtimaldyr (XIV as. başyna degişli). Onuň esasynda P.Horn 1897-nji ýylda “Logat-e farsi” sözlüginde ilkinji gezek çapdan çykarýar. Soň 2-nji gezek 1940-njy ýylda A.Ekbal, 3-nji gezek D.Siýaki tarapyndan 1957-nji ýylda çapdan çykarylýar. Ýöne ol sözlükler asly nusgadan taýýarlanman, soňky sanawlar boýunça taýýarlanýar.

Asadi Tusiniň bu sözlügi gowy öwrenilýär, onda 2300-e golaý söze düşündiriş berilýär. Ol mysallar bolsa Gündogar halklaryň gepleşiginden, şahyrlaryň döredijiliginden, ähli Eýran dilli halklaryň toparlaryndan (Horasan, demirgazyk Owganystan, Orta Aziýa halklarynyň dili) ýazylyp alnypdyr. Sözlük düzmegiň maksady Mawerannahrda, Horasanda giň ýaýran professional we

dialektal leksikanyň Günbatarda Eýran dilli halkara düşnükli bolar ýaly etmekden ybarat bolupdyr.

Farsi – dari edebi diliň soňky ösüşi Asadi Tusiniň düşündirýän köp sözleriniň onda ýokdygyny, saklanmandygyny görkezýär. Täjik dialektiniň, häzirki Owganystanyň dari diliniň dialektleriniň we gündogar Eýranyň pars dialektleriniň çuňňur öwrenilişi Asadi Tusiniň sözlüğinde ýygnan sözleriniň käbir meňzeşliginiň bardygyny görkezdi.

Leksikografiýany öwreniş praktikasynda “Logat-e farsi” sözlügiň ähmiýeti uly boldy. Şamsa Fahri Isfaganiniň (XIVas.) “Mear-e Jämali” sözlügi, Asadi Tusiniň sözlügiň göçürmesi, Hafez Ubehiniň (XVI as.) “Tohfät-ol älbab” sözlügi bolsa onuň giňeldilen görnüşi bolup durýar.

Düşündirişli sözlükler soňky döwürlerde Hindistanda, Orta Aziýada, Azerbaýjanda döredilýär.

Aşakda pars dilindäki käbir in uly düşündirişli sözlükleriň adyny gysgaça mazmuny bilen berýäris.

“Tohfät – os – saadat”

XVI asyryň başynda Hindistanda Ziyaeddin Muhammet tarapyndan düzülen. Ol pars diline degişli leksikanyň 14000 sözden gowragynyň düşündirişini öz içine alýar. Köp arap we türk alynma sözleriň düşündirişi hem bar. Sözlük 29 bapdan ybarat, olar hem bölümlere bölünen. Dürli awtorlaryň poetik eserlerinden köp mysallar getirilipdir.

“Tohwät – ol – albab”

XVI asyryň başynda Geratyň golaýyndaky kiçeňräk Ubeh obasynda doglan Hafez Ubehi tarapyndan düzülen we Asadi Tusiniň “Logat-e farsi” sözlügiň soňky işlenen görnüşi bolup

durýar. Onda dialektal we könelişen leksikanyň 2400 sözden gowragyna düşündiriş berilýär.

Sözlügiň düzülişi adaty.

Orta asyryda düzülen sözlükleriň gurluşy şundan ybarat: Baplar düşündirilýän sözün birinji harpyndan başlanýar, bölümler (fäsl) bolsa soňky harpdan başlanýar.

“Mojama-ol-fars”

XVII asyryň başynda Eýranda Kaşan şäherinde doglan Muhammet Kasym Soruri tarapyndan taýýarlanýar. Sözlük XVI asyr pars diliniň sözlük düzümini giň suratlandyrýar. Awtor 20-ä golaý şol döwürde belli bolan leksikografik görkezmelerden peýdalanyň, olardan örän köp, jikme-jik mysallar getirýär.

“Färhäng-e Jahangiri”

XVII asyryň başynda Şirazly Huseýin Inju tarapyndan Hindistanda düzülýär. Ol 7 müňden gowrak düşündirişli sözden ybarat. Bu düşündirişli sözlükde başga dillerden geçen sözler hem bar. Sözlügiň gurluşy özboluşly. Ilki ikinji harp, soň birinji harp, ondan soň elipbiý görnüşinde galan harplar gelýär. Awtor bu kitabyň üstünde 30 ýyldan gowrak işläp, 40-dan gowrak leksigografik çeşmelerden peýdalanyndyr. Sözlügiň önünde teoretik giriş sözi bolup, onda fonetikanyň, leksikanyň, grammatikanyň, sözyasalyşyň käbir meselelerine düşündiriş berilýär.

Ýönekeý leksik-grammatiki oçerkler irki sözlüklerde-de gabat gelýär. Emma “Färhäng-e Jahangiri” öz teoretik bölümi bilen özünden öňkilerden üstün çykýar, özünden soňky sözlüklere täsir edýär (mysal üçin: “Färhäng-e Raşidi” we “Burhan-e Kate”

Huseýin Injunyň girişini gaýtalaýarlar). Şonuň üçin Huseýin Injuny pars grammatikasynyň düýbini tutujysy diýip atlandyrmak bolar.

“Burhan-e Kate”

XVII asyryň ortalarynda Tebrizde doglan Muhammet Huseýin ibn Halaf Täbrizi tarapyndan Hindistabda düzülýär. Ol 20000-den gowrak sözi öz içine alýan, farsi-dari diliniň iň gowy düşündirişli sözlükleriň biridir. Sozbaşly. Onda awtor fonetikanyň, leksikanyň we grammatikanyň dăp bolan meselelerine seredipdir. Sözlügiň gurluşy häzirki zamana gabat gelýär we elipbiý tertibinde berlipdir. Şahyrana mysallar ýok. Bu sözlük birnäçe gezek täzedan neşir edilýär. Birinji gezek Konstantinopolda türk alymy Ahmet Asim tarapyndan 1797-nji ýylda, soňky gezek Tähranda 1951–1956 ýyllarda Muhammet Moiniň redaksiýasy bilen çap edilýär. Ol 4 tomdan ybarat.

Färhäng-e Raşidi

XVII asyryň ortalarynda Hindistanda Abdor-raşid al. Madani Tatawi tarapyndan düzülen. Ol Hindistanyň Teta şäherinde doglan. Sözbaşly, 24 bapdan ybarat, iň gowy düşündirişli sözlükleriň biri. Sözler edil “Burhan-e Kate” dăki ýaly elipbiý tertibinde berlen. Ýöne ondan tapawutlylykda bu sözlükde sözüň manysyny açýan şahyrana mysallar köp.

Giýasi-ol Logat

XIX asyryň başynda 1826–nji ýylda Hindistanyň Kalkutta şäherinde Giýas-ed-Din tarapyndan düzülen. Onda sözlerden başga-da, idiomatik söz düzümleriň, düşündirişi bar. Sözlükde arap, türk sözleriň we ugurlar boýunça köp terminleriň düşündirişi berilýär. Bu kitabyň köp litografiýasy-daş basmany bar. Çap neşiri

D.Siýaki tarapyndan 1958-nji ýylda amala aşyrylýar, şol ýyl Täjigistanda hem çykýar.

Färhäng-e Anandraj

Hindistanda XIX asyryň ahyrynda Muhammet Patyşa tarapyndan düzüzlýär. Onda soňky döwürdäki pars leksikasynyň uly göwrümi bolup, sözleriň käbiriniň gelip çykyşyna görkezme berilýär. Sözlügiň täze neşiri D.Siýaki tarapyndan 7 tom edilip 1956-njy ýylda Tähranda çap edilýär.

Häzirki zamana pars-dari düşündirişli sözlügiň in ulusy hökmünde “Täjik diliniň sözlügi” (X asyrdan XX asyryň başyna çenli aralygy öz içine alýar) görkezmek bolar.

M.Ş.Şükürowyň, W.A.Kapranowyň, R.Hoşimin, N.A.Mosuminiň redaksiýalary bilen bir topar alymlar taýýarlaýar. Sözlükde 45000 söz we söz düzümleri bolup, goşmaçaly we täjik-pars klassyk edebiýatyndan köp sanly mysallar getiripdir.

Farsi-dari diline degişli öňki düşündirişli sözlüklerden tapawutly “Täjik diliniň sözlügi” frazeologizmlere, pars-täjik hem alynma sözlere baý. Ol Ýýkary leksikografik derejede ýerine ýetirilipdir.

Häzirki zaman Eýranda A.Näfisiniň, A.Dekhodanyň, M.Moiniň düşündirişli-ensiklopedik işi ýeke bir klassyk döwürüň leksikasynyň däl, häzirki zaman pars dilini, arap, türk, ýewropa alynma sözleriniň öz içine alýar.

“Furnudsar” ýa “Färhäng Näfisi” 5 tomdan ybarat, uly göwrümlü düşündirişli, ensiklopedik sözlükleriň biri. Awtory Ali-Akber Näfizi. Sözbaşy belli Eýran alymy, öz ogly Seýit Näfisi tarapyndan ýazylan. Sözlükde 158431 söz bolup, onuň 99522-si arap alynma sözlerine degişlidir. Türk, ýewropa alynma sözleri, onomastik materiallar, alymlaryň atlary berlendir. Birinji neşiri Tähranda 1938-1955-nji ýyllarda çykýar. Näfisiniň bu işi arap

alynma sözleriň hemmesini diýen ýaly öz içine alýar. Pars diliniň ýüze çykan döwründen şu wagta çenli kämilleşen görnüşini öz içine alýan ýeke-täk uly işidir.

“Logätname-ýe Dehhoda” – uly düşündirişli ensiklopedik sözlük, onuň awtory Aly-Akbar Dehhokda aradan çykansoň 1955-1972-nji ýyllar aralygynda neşir edilýär. Sözlügiň awtory syýasy işgär, şahyr, terjimeçi, alym-leksikolog bolan, Ol dört tom luk “Aforizmleriň we atalar sözünüň awtorydyr. Birnäçe mysallar arkaly her bir söz dürli görnüşde düşündirilýär.

“Färhäng-e farsî” – 6 tom dan ybarat düşündirişli uly göwrümlü sözlük. Eýran alymy Muhammet Moin tarapyndan taýýarlanýar. Gepleşik leksikasy we ugurlar boýunça terminleri öz içine alýar. Latynça transkripsiyasy we sözün gelip çykyşynyň etimologiýasy berlipdir.

Hazirki döwürde Eýran filologiýasy boýunça “Bonýade färhäng-e Iran” ylmy merkez tarapyndan pars diliniň taryhy düşündirişli sözlügi taýýarlanýar. Awtorlar topary tarabyndan prof. P.N.Hanläriniň ýolbaşçylygynda b.e. öň. IX asyrdan başlap pars diliniň leksikasyna degişli uly göwrümlü işi taýýarlanýar.

Iki dilli sözlügiň neşir edilmegi ähmiýetli wakadyr. Arap-pars sözlüğini taýýarlamak XI asyrda, pars-türk sözlügi XV asyrda düzülip başlanýar. Aýratynam, XII- XIII asyrlardaky düşündirişli sözlükler ähmiýetlidir. XIII asyrda Orta Aziýada we Sistanda “Surah” sözlügi taýýarlanýar. Ol Abu-Nasr Jowheriniň belli “Sihah” arap sözlügi niň işlenen görnüşidir. Ondan soňky döwürler iki dilli sözlüğe örän baýdyr. XV asyrdan pars-türk sözlükleri pars şahyrana bazasynyň leksikasynyň esasynda döredilýär. Pars-türk sözlüğinden Hasan Hisariň “Şamsil-ol-lugat” (XV asyr), “Lugat-e Halimi” (XVI a), “Lugat-e Hemagulla” (XVI a.), Riýazi Efendiniň “Dästur-ol-Amal” (XVII a.) pars-türk frazeologik sözlüğini bellemek bolar.

Häzirki zaman Eýranda pars-ýewropa halklarynyň dürli ugurlardaky sözlükleri düzülip başlanýar. Olaryň arasynda aýratyn hem özüniň leksikografik derejesi boýunça tapawutlanýan Suleýman Haýiminiň pars-iňlis sözlügi durýar. Bu sözlük birnäçe gezek çap edilýär. (Tähran 1934-1936, 1961, 1963). Şeýle hem S.Haýiminiň Tähranda 1956-njy ýylda çykan nakyllaryň pars-iňlis sözlügi bar.

Soňky döwürde terminologik sözlükler we halk leksikasynyň we frazeologiýasynyň sözlügi aýratyn osüş gazandy.

Düşündirişli sözlükleriň esasy leksikografik häsiýetnamasy.

Pars düşündirişli sözlükler öz gurluşy boýunça iki döwri-täze we köne döwri öz içine alýar. Köne döwürde (XI we XIX asyryň ahyry) sözlüklerde özboluşly “ýarymelipbiýlik” häsiýetli bolupdyr. sözlüklerde “kyn”, “az ulanylýan”, “üýtgeşik, täsin”, “arapça” sözleriň gelip çykyşy düşündirilýär. XIX asyryň ahyryndan XX asyr- täze döwri öz içine alýar.

Täze döwrüň sözlükleri “Färhäng-e Anandraj”, “Färhäng-e Näfizi”, “Lugatname-ýe Dehhoda” haýsy dilden alynandygyna garamazdan pars diliniň hemme döwürdäki sözlerini öz içine alýar. M.Moin “Färhäng-e farsî” atly düşündirişli ensiklopedik sözlükde alynma sözleri köp almandyr, bu onuň öz sözlük düzüş aýratynlygy bolupdyr.

Köne sözlükler düzülende, olar bölümlere hem-de baplara bölünip onda elipbiý tertibi göz önünde tutulmaýar.

“Giýas-ol-lugât” köne döwrüň in soňky sözlüklerine degişlidir. Ondan soň baplara, bölümlere bölmek däbi galyp, elipbiý tertibi esasynda düzülmek girizilýär.

Sözlük makalalarynyň işlenilişi.

Sözlüklerde sözleriň aýdylyşyny aňlatmak üçin birnäçe görnüşler ulanylýar. Hereketleriň üsti bilen, latynça transkripsiyasy we beýan ediş usuly bilen berilýär. Hereketler bilen beýan etmek örän seýrek ulanylýar, latyn elipbiýi bolsa transkripsiýa aňlatmakda diňe soňky döwürde peýdakanylýar. Beýan ediş usulynda bolsa hereketler sözüň üsti bilen berilýär, bir fonetik obraz başga bir fonetik obrazyň üsti bilen berilýär. Ýagny sözler arap dilindäki hereketleriň kömegi bilen berilýär. Täzeki leksikografik praktika bu çylşyrymly usuly ulanmaýar.

Leksikografik bellikler

Düşündirişli sözlüklerdäki leksikografik bellikler özüniň görnüşi boýunça kän tapawutlanmaýar. Emma sözlükleriň awtorlarynyň “ugurlar boýunça görkezimleri” gaty peýdaly.

Muhäffäf–fonetik gysgaldylan sözler, sözleriň poetik görnüşi.

Murähhäm –soňky boguny ýa-da soňky harpy kesilen söz.

Muärräb –sözleriň araplaşdyrylan formasy.

Mufärräs – parslaşdyrylan daşary ýurt sözi.

Äzdad – gapma – garşy manyly söz.

Beýleki leksik–fonetiki hadysalar köne tekstlere düşünmäge taryhy- leksikografik nukdaýnazardan gyzyklydyr.

Täze sözlüklerdäki “bellikleriň” ugurlary giňden işlenen. Mysal üçin: M.Moiniň sözlüğinde sözüň haýsy söz toparyna degişlidigi, haýsy dilden alnandygy görkezilýär. Işlik zamanlary, şahslary beýan edilýär. Eýran sözlüklerinde ulanylýan latyn grafikasy awtora häzirki zaman pars diliniň orfoepik normalaryny kesgitlemäge kömek edýär.

M.Moiniň sözlügi häzirki zaman pars leksikografiýasynda gazanylan netijeleleriň biridir.

Leksikografiýa.

Sözlükleriň görnüşleri we sözlük düzmeğiň ýörelgelerini öwredýän bölüm hökmünde. Sözlükler olaryň görnüşleri: Ensiklopedik sözlükler we lingwistik sözlükler olaryň aýratynlyklary. Ensiklopedik sözlükleriň görnüşleri: umumy we pudaklaýyn ensiklopedik sözlükler.

Lingwistik sözlükler, onuň görnüşleri: bir dilli we köp dilli sözlükler, düşündirişli, frazeologik, terminologik, orfografik, dialektologik, terjime... Sözlükler.

Illýustratiw material.

Düşündirişli sözlükleriň häsieýtli taraplarynyň biri, aýratyn hem köne döwürdäki baý poetika oňa illýustratiw material bolup hyzmat edýär.

XI asyrdan başlap (Asadi Tusiniň sözlügi) we A.Dehhodanyň (XX asyr) sözlüğine çenli bu usul durnukly, adaty döp bolup galýar. Käbir illýustrasiýasyz sözlükler hem bar. Mysal üçin: Abdýrahman Biharynyň “Käşf-ol-lugät”, “Burhan-e Kate”, “Färhäng-e Näfisi” we beýlekiler. Sözlüklerde hemme sözler şahyrana mysallar arkaly düşündirilmeýär. Sebäbi köpüsi gündelik ulanylýan sözler, awtorlaryň pikiriçe olara şahyrana düşündiriş gerek däl. Käbir gepleşik we dialektal sözler üçin bolsa laýyk bolýjak mysal tapmak kyn. Şeýle hem şol bir şahyrana mysallar – illýustrasiýalar şol bir sözi düşündirjek bolanlarynda bir sözlükden başga bir sözlüğe geçýärler.

Rus alymy B.A.Kapranow Asadi Tusiniň “Lugät-e Farsi” sözlügiň illýustrasiýasy barada gyzykly mysallary getirýär. Bu sözlükde eserlerinden mysallar getirilen şahyrlaryň sany ýüzden

geçýär. Mysal getirilýän goşgular bolsa Rudākiniň, Unsuriniň, Ferdöwsiniň, Abu Şukuri Balhiniň, Labibiniň, Monjukiniň we Samanit döwrüniň şahyrlarynyň döredijiligindendir. Kābir şahyrlaryň ady we olaryň eserleri bize diňe Asadi Tusiniň janypkeş zähmeti netijesinde gelip ýetýär. Başga bir alym H.Raupow “Färhäng-e Jahangiri” sözlügiňiň illýustratiw materiallaryny öwrenende bu sözlükde goşgulardan mysallaryň sany 9500-beýtden geçýär diýip belleýär. Ol beýtlar X–XVI asyrlarda ýaşap geçen 360 şahyryň döredijiliginden alnypdyr. Ondaky kābir mysallar nätanyş ýa bolmasa meşhur bolmadyk şahyrlaryň döredijiligine degişlidir.

Düşündirişli sözlükleriň arasynda illýustratiw material A.Dehhodanyň “Düşündirişli ensiklopedik sözlügi” we “Tājik diliniň sözlügi” illýustratiw materiallara baýdyr.

Sözlüklerdäki asyrlarça dowam edip gelen poetik illýustratiw däbiň, ýeke bir leksikologiýa we taryhy leksikografiýada däl, eýsem edebiýaty öwreniş we tekstologik barlaglarda bahasyna ýetip bolmajak orny bar.

Semasiologiýa

“Leksika- Lehicos”– sözlük diýen sözden bolup, haýsy hem bolsa bir dildäki sözleriň jemine – sözlük düzümine aýdylýar. Leksikologiýa bolsa diliň sözlük düzümi baradaky ylymdyr.

Söz diňe leksikologiýada öwrenilmän, dil biliminiň beýleki bölümlerinde (morfologiýada, söz ýasalyşda) hem öwrenilýär.

Söz ýasalyş ýollarynda dilde sözleriň dörediliş kanunlary öwrenilýär. Morfologiýada bolsa sözüň grammatik formasy, düzümi bilen baglanyşykly manysy öwrenilýär.

Semasiologiýa- sözüň manysy hakyndaky ylymdyr. Ol sözleriň manysyny we olaryň ösüşini, özgerişini öwrenýär.

Häzir biziň gündelik durmuşymyzda ulanýan sözlerimiz gadymy sözlerdir. Şolaryň ilkinji manylary bolup häzirki döwürde

aňladýan manylaryny deňeşdirenimizde, her bir sözde nähili many özgerişleriň bolup geýýändigini aýdyň görmek mümkin. Pars dilinde hem diliň manysyny öwrenmek meseleleri öňe sürüldi. Çünki her bir sözün manysy jemgyýetiň belli bir etabynda jemgyýetiň aragatnaşyk serişdesi hökmünde belli bir manyda ulanylýar.

Şeýlelikde, semasiologiýanyň esasy wezipesi hakyky durmuşyň sözde şöhlendirilişini, suratlandyrylyşyny derňemekdir.

Sözün taryhy bilen tanyşmak bolsa sözün ösüşini, özgerişini görmäge kömek edýär. Semasiologiýada her bir sözün üstünde özara taryhy we häzirki ýagdaýy bilen baglanyşykly derňewler alnyp barylýar. Pars diliniň leksikasynda hem edil türkmen diliniň leksikasyndaky ýaly sözleriň esasy topary durmuşdaky zatlary, wakalary, hadysalary atlandyrýar. Muňa predmetler, hereket, alamat we ş.m. degişlidir. Grammatik nukdaýnazardan oňa atlar, sypatlar, sanlar, işlikler, hallar we çalyşmalar girýär.

Ýöne ähli sözleriň leksik manysy bolmaýar. Ümlükler, kömekçi we modal sözler predmetleşen düşünjelikden halasdyrlar.

Predmetler we hadysalar beýleki predmetlerden tapawutlandyrylýar. Zadyň, wakanyň, hadysanyň tapawutlandyrylyş formasy, reňki, hyzmaty, ölçegi, daşky we içki özboluşly häsiýetleri bolmaly. Mysal üçin: – دستکش – ele geýilýän zat (ellik) – دستمال – el süprülýän zat (elýalyk). Görşümüz ýaly sözler, olaryň kökleri düşnükli, sebäbi ol sözler häzir hem ulanylýar. Şu ýerdäki alynan mysallar iki sözden ýagny däst – el, keş – keşidän (çekmek) işliginiň häzirki zaman köki, – دستمال – däst el, mal – malidän (çalmak, süpürmek) işliginiň häzirki zaman köki.

Zatlaryň atlary birnäçe münlerçe ýyllar oň atlandyrylandygy üçin, olaryň asyl formalary, asyl manylary düýpli özgerişe sezewar bolupdyr. Şonuň üçin her bir sözün many esasy ýüze çykarylanda

garyndaş dilleriň sözleriniň gadymy döwri bilen baglanyşykly ýüze çykarmak bolýar. Onuň üçin pars sözleriniň özenini öwrenmekde türki dillere, beýleki dillere daýanmaly bolýar.

Predmetiň at almagyndaky göze dürtilip duran tapawutlandyrylyşy esasy alamat birnäçe dillerde bir meňzeşräk hem bolup biler.

Emele gelen sözleriň hakyky – esasy manysy bilen soňky manylarda ýasama, göçme many hem döräp bilýär.

Dilde bolup geçýän leksik – semantik özgerişleriň sebäplerini, Ýa.Çöňňäýew özüniň “Türkmen diliniň leksikasy” atly kitabynda muňa şeýleräk düşündiriş berýär.

Hakyky durmuşda ýüze çykýan özgerişler sözlük düzümdä özgerişleriň ýüze çykmagyna sebäp bolýar, ýagny zatlaryň, hadysalaryň özgermegi bilen baglanyşykly dilde özgerişlikler ýüze çykýar.

Bu özgerişleriň ýüze çykmagyna belli derejede dili ulanýanlaryň düzüminiň üýtgemegi hem sebäp bolýar.

Leksiki- semantik özgerişin çeşmesi diliň içki ýagdaýy bilen hem baglanyşyklydyr.

Diliň ösmegi bilen sözüň manysynda ýüze çykýan özgerişler jemgyýetçilik durmuşyndaky zerurlyk , mätäçlik bilen baglanyşyklydyr.

Pars dilinde sözleriň köp manylylygy.

Sözün köp manylylyk häsiýeti dil elementleriniň many çäklerini giňeldýän semantik ösüş kanunydyr. Sözün köp manylylyk ukyby diliň aýrylmaz özboluşly ösüş hereketi bolup, oňa ösüşinde esasy semasiologik kanun hökmünde garalmalydyr.

دل – del- ýürek, دل دریا – del-e dārýa– deňiziň ortasy

Köpmanylylyk- sözün birnäçe zady aňlatmagydyr.

Köpmanyly sözün bir manysy, ýagny ilkinji asyl manysy hakyky durmuşdaky predmet bilen gös-göni baglanyşykly bolýar, beýleki manylary asyl manysynyň esasynda göçme häsiýetde emele gelip, hakyky durmuşdaky zatlary dogry aňlatman, göçme sözün esasy gatnaşygynyň üsti bilen aňladylýar.

Şeýlelikde, wagtyň geçmegi bilen sözün manysy ýaýbaňlaşýar we täze mana eýe bolýar.

گل – gol – gül, käbir ösümlüklerde açylan, ysly, gunçaly ösümlük

گل روح – Gülrüh

گل – gül sözi esasy manysynyň daşyndan birnäçe manyny aňladyp gelýär.

گل – gol sözi mundan başga-da sportda hem ulanylýar. (Mysal üçin: futbol, hokkeyde ulanylýar).

زبان تیز – tiz – ýiti, چشم تیز – çeşm-e tiz – ýiti göz, – زبان تیز – zäban-e tiz – ýiti dil, – کارد تیز – kard-e tiz – ýiti pyçak we ş. m.

Şeýle-de köp manylylyk – sözün birnäçe zady aňlatmagydyr.

Köp manylylygyň görnüşleri.

Sözün leksik manysynyň ösüş we özgeriş ýollary giňden öwrenilmelidir. Sözün leksik manysynyň ösüşi söz manylary boýunça derňelip, leksikanyň giň manyly semantik ösüş kadalaryny öwrenmek zerurdyr.

Sözün manysynyň geçiş ýollary ilki başlardan mysal alynýar. Sözün manysynyň giňelmegi we daralmagy hemme dillerde, şol sanda pars dilinde-de dowam edýän prosesdir.

1. Adyň metaforik görnüşi.

Dünýädäki dürli predmetleriň, wakalaryň, hadysalaryň, hereketleriň arasynda forma, reňk we hyzmaty taýdan meňzeşlikler bolýar. Şol meňzeşlikler ol zatlary nähilidir ýakynlaşdyrýar. Bir predmetiň ýa-da hadysanyň adyna olaryň özara käbir iň zerur alamatlarynyň meňzeşligi ýa-da gabat gelmegi esasynda geçýär. Şonuň ýaly bir zadyň ikinji bir zada meňzeşligi sebäpli ilkinji adyň ikinji predmete-de geçmegine adyň metaforik geçişi diýilýär: Mysal üçin:

دهان – dāhan – asyl material manysy – agyz, دهان انسان – adamyň agzy, – دهان جوال – çuwalyň agzy, – قوری دهان – çäýnegiň agzy.

Metafora örän çuň düşüňjedir, sebäbi tebigatda forma, reňk taýdan meňzeş zatlar örän köpdür.

Köplenç ýagdaýda metaforik ösüşiň netijesinde söz soňabaka abstraklaşýar-da asyl manysyndan daşlaşýar.

گوش – guş – eşidiş organy (gulak)

گوش دیگ – guş-e dig – gazanyň gulagy

Metaforalar manylary boýunça ýönekeý sada metafora bolýar.

پا – pa – aýak

Çeper metaforalar hem bolýar :

ستاره – اسم – esm, setare – at, asmandaky ýyldyz

Pars dilinde söz manysynyň giňelmegi we daralmagy.

Söz manysynyň giňelmegi.

Jemgyýetiň ösmegi bilen birlikde dil hem ösýär. Jemgyýetde ýüze çykýan täzelikler ilki bilen diliň sözlük düzümine özgeriş girizýär. Medeniýetde, sungatda, transportda täze zatlar döreýär we terminler emele gelýär. Ýöne täze many öz-özünden ýüze çykmaýar. Olar ozal dilde bar bolan söz materiýallarynyň esasynda emele gelýär. Jemgyýetde durmuş ýagdaýy özgerdi. Diliň içki resurslary bilen birlikde täze düşüňjeleri aňladýan sözlere zerurlyk ýüze çykdy.

Söz manylarynyň özgerýän sebäpleri hem bar.

Söz manysynyň daralmagy.

Pars dilindäki bir topar sözler dürli sebäplere görä özbaşdaklygyny ýitirýär ýa-da kömekçi sözlere öwrülýärler.

Pars dilinden geçen sözleriň dar manyda ulanylyşy

Pars dilinden türkmen diline geçen sözleriň ep-esli bölegi asyl dildäkiden geçende hemme manysy bilen geçen däldir, köp manylylygyny belli bir bölegi geçendir. Ol geçen sözler hem ep-esli derejede semantik özgerişe sezewar bolupdyrlar. Pars dilinden geçen sözleriň türkmen dilinde dar manyda ulanylyşy ol sözleriň her bir dildäki manylaryny deňeşdirmek arkaly ýüze çykarmak mümkin.

آتشگیر – ateşgir – açgir

سست – sost – sus, gowşak

Pars dilinden türkmen diline geçen sözleriň ep-esli bölegi semantik özgerişe sezewar bolanlarynda asyl manysyndan birneme daşlaşypdyrlar. Mysal üçin:

افسار – äfsar – owsar

Omonimler.

Omonim termininiň asly grek sözi (homos – birmeňzeş, onuma – at) bolup, türkmen dilindäki “atdaş” diýen sözüň manysyna gabat gelýär. Olar birmeňzeş eşidilýär we dürli-dürli manyny aňladýar. Omonimler özlerniň döreýiş çeşmeleri, gurluşlary boýunça dürli hili bolýarlar.

Pars dilinde omonimler ene diliň sözleri we başga dillerden geçen sözleriň esasynda emele gelýärler.

Asyl sözden hasyl bolýan omonimler:

بار – gezek, ýük

برگ – ýaprak, sahypa

خلق – döretmek, halk, ilat

زبان – adamyň dili, gepleşik dili

شیر – süýt, suw krany, ýolbars

Ýasama omonimler:

گل رخ – at, güler ýüzli

سردار – at, ýolbaşçy

Frazeologik omonimler:

کنار آمدن – kenara gelmek, ylalaşmak

نام بلند به از بام بلند – beýik at beýik üçekden-de belentdir

گندم از گندم بروید جو از جو – bugdaý ekseň bugdaý, arpa ekseň arpa orarsyň

Pars sözleri bilen baglanyşykly emele gelen omonimler:

Türkmen we pars sözleri arkaly emele gelen omonimler:

اطاق – otag, öý, jaý, ekini otamak

بادا – bada, şol bada, bulgur, ilki, derrew

لاله – aýdym aýtmak, läle kakmak, adam ady, gyzyly reňkli gül

Netije.

Ýokardaky aýdyp geçenlerimizden görnüşi ýaly, pars diliniň leksikologiýasyny öwrenmeklik teoretiki we praktiki ähmiýetli meseleleriň biridir. Sözlemiň asyl manysy bilen göçme manysyny öwrenmeklik, diliň ösüşini anyklamak, düşündirişli sözlüklerde, iki dilli pudaklaýyn sözlüklerde hem başga dillerden geçen sözleriň manysyny dogry öwrenmeklik aýratyn ähmiýete eýedir. Bu gollanma ýokarda belenilip geçilen ähmiýeti nazarda tutup, ylmy we usuly esasda taýýar edildi.

Bu okuw gollanmasy mähriban watanymyzyň ýokary okuw mekdepleriniň gündogary öwreniş fakultetlerinde, pars dili we edebiýaty kafedralarynda hem-de pars diline aýratyn höwes bildirýän raýatlarymyzyň peýdalanmagy göz önünde tutulyp ýörite maksatnama esasynda neşire hödürlenilýär.

Edebiýatlar.

G.M. Berdimuhamedow, Garaşsyzlyga guwanmak, watany, halky söýmek – bagtdyr, Aşgabat, 2007.

G.M. Berdimuhamedow “Döwlet adam üçindir”, A., TDNG, 2008.

Ýa. Çöňňäýew, Türkmen diliniň leksikasy, A., 1973.

Ýa.Çöňňäýew, häzirki zaman türkmen dili. Leksika. A.Magaryf-1988

Л.С. Пейсиков, Лексикология современного персидского языка, М., МГУ, 1975.

Л.С. Пейсиков, Очерки по словообразованию персидского языка, М., МГУ, 1973.

И.М. Оранский, Введение в иранскую филологию, М., Издательство восточной литературы, 1960.

П.М. Касымов, Арабские лексические элементы в туркменском языке, А., 1932

N.A.Belgogradskiý, Sowr.per.leksika, M.Izw. An SSSR-1936.

Mazmuny:

GİRİŞ	1
PARS LEKSIKOĞRAFIYASYNYŇ YLMY TAÝDAN ÖWRENILMEGINIŇ TARYHYNDAN.....	3
PARS DILINIŇ LEKSIKASYNA ARAP DILINIŇ TÄSIRI.....	11
ARAP ÝAZUWYNYŇ ÝAÝRAMAGY BILEN BAGLANÝŞYKLY GEÇEN SÖZLER.	15
PARS DILINDE TÜRKI ALYNMA SÖZLERI	17
EWROPA DILLERINIŇ PARS LEKSIKASYNA TÄSIRI	20
FRANSUZ ALYNMA SÖZLERI	20
İNLIS ALYNMA SÖZLERI	22
RUS ALYNMA SÖZLERI.....	24
KALKALAŞDYRMA ESASYNDA DÖRÄN SÖZLER.....	25
ALYNMA SÖZLERIŇ ÖZLEŞDIRILIŞI.....	27
HAZIRKI ZAMAN PARS SÖZLÜK DÜZÜMINIŇ EMELE GELMEGINDE SÖZ ÝASALŞYŇ ROLY	30
OMONIMLERIŇ DÖREÝŞI	31
AFFIKSASIÝA - SÖZ ÝASAÝJY GOŞULMALAR.....	33
ORTA ASYRLARDA DÜZÜLEN SÖZLÜKLER.	38
SÖZLÜGIŇ DÜZÜLIŞI ADATY.	41
DÜŞÜNDIRIŞLI SÖZLÜKLERIŇ ESASY LEKSIKOĞRAFIK HÄSIÝETNAMASY.	45
KÖP MANYLYLYGYŇ GÖRNÜŞLERI.....	52
SÖZ MANYSYNYŇ GIŇELMEGI.....	53
SÖZ MANYSYNYŇ DARALMAGY.	53
OMONIMLER.	54
NETIJE.....	55